

GOD 3.0

Vorbij godsdienst en atheïsme

Hoe ziet God er uit in de 21ste eeuw?

André Droogers

 Parthenon

INHOUD

<i>Levensbeschouwelijke adviezen</i>	3
<i>Vooraf</i>	8

☞ Wat is het probleem? ☞

1.1. Waar gaat het om?	10
1.2. Hoeveel variatie in godsbeelden is er eigenlijk?	12
1.3. Zijn er ook soorten religies te onderscheiden?	14
1.4. Is verscheidenheid alleen maar leuk?	16
1.5. Wat doet de moderne tijd met verscheidenheid?	18
1.6. Hoort atheïsme wel bij onze zoektocht naar God 3.0?	20
1.7. Maakt atheïsme de zoektocht naar God 3.0 niet overbodig?	22
1.8. Maar wat is dan eigenlijk nog betrouwbare kennis?	24
1.9. Waarom God in de versie 3.0?	26
1.10. Hoe gaan we nu verder?	28

☞ Hoezo het mensdier? ☞

2.1. Hoe kun je nu spreken van ‘mensdier’?	32
2.2. Waarin verschilt het mensdier van de andere dieren?	34
2.3. Wat maakt de mens zo uitzonderlijk?	36
2.4. Hoe maken de menselijke hersenen betekenisgeving mogelijk?	38
2.5. Wat is de zin van twee hersenhelften?	40

2.6. Hoe werkt menselijke betekenisgeving?	42
2.7. Heeft uniek zijn ook nadelen?	44
2.8. Waarom lukt het de mens niet volmaakt gelukkig te zijn?	46
2.9. Waarin faalt de kroon van de schepping?	48
2.10. Hoe is toch een beetje orde mogelijk?	50

☞ *Welke rol speelt godsdienst?* ☞

3.1. Waarom heeft het mensdier een probleem?	56
3.2. Hoe biedt godsdienst uitkomst?	58
3.3. Hoe komt de mens uit bij een verbeelding van het heilige?	60
3.4. Hoe voeden overstijgende gehelen de religieuze symboliek?	62
3.5. Op welke vragen zoeken godsdiensten een antwoord?	64
3.6. Hoe verhouden religieuze antwoorden zich tot die van atheïsten?	66
3.7. Leunen alleen religies op onbewezen vooronderstellingen?	68
3.8. Hoe onmisbaar zijn onbewezen waarheden?	70
3.9. Is doelmacht in godsdienst te vermijden?	72
3.10. Hebben de hersenhelften ook iets te maken met godsdienst?	74

☞ *Hoe staat het met godsdienst in onze tijd?* ☞

4.1. Wat betekende de modernisering voor de godsdienst?	78
4.2. Hoe past spiritualiteit bij de modernisering?	80
4.3. Gaat spiritualiteit religie vervangen?	82

4.4. Overleeft de orthodox-protestantse God de modernisering?	84
4.5. En de God van de vrijzinnigen dan?	86
4.6. En wat typeert de evangelischen?	88
4.7. En hoe zit dat met de andere protestanten?	90
4.8. En de katholieken?	92
4.9. Zijn alle humanisten atheïsten?	94
4.10. Is levensbeschouwing een issue in Nederland?	96

☞ *Wie is God 3.0?* ☞

5.1. Wat zijn we nu wijzer geworden?	102
5.2. Is spreken over God 3.0 niet een tikje blasfemisch?	104
5.3. Maar is God dan mensenwerk?	106
5.4. Wat zijn de consequenties voor de godsdienstige verscheidenheid?	108
5.5. En wat betekent dat dan voor de wereldproblemen?	110
5.6. Bestaat God 3.0 nu wel of niet?	112
5.7. Hoe duurzaam wordt God in de versie 3.0?	114
5.8. Wat betekent deze aanpak voor de levensbeschouwelijke dialoog?	116
5.9. Loopt de kerk van God 3.0 minder snel leeg?	118
5.10. Wat betekent de speelse aanpak voor de Islam in Nederland?	120

FAQ

6.1. Is God nodig voor religie?	126
6.2. Als je zo tegen religie aankijkt, hoort atheïsme daar dan ook bij?	128
6.3. Hoe ziet het ideale humanisme er voor jou uit?	130
6.4. Is je benadering niet te rationeel en elitair?	132
6.5. Hoe bereik je mensen met stellige meningen?	134
6.6. Is spel wel de goede term?	136
6.7. Ben je niet bezig mijn overtuiging langs jouw meetlat te leggen?	138
6.8. Hoe breng je jouw benadering zelf in de praktijk?	140
6.9. Wat betekent God 3.0 voor de theologie?	142
6.10. Kun je alles nog even kort samenvatten?	144

Meer lezen? – 18 godskenners langs de meetlat 147

Verantwoording 163

☞ *Wat is het probleem?* ☛

1.1. Waar gaat het om?

[10] De meeste Nederlanders geloven op een of andere manier in God. Echt atheïstisch is maximaal 15%. Naar kerk, synagoge, moskee of tempel gaat nog zo'n 20%. De overige Nederlanders, nu de meerderheid, zijn gelovig zonder mee te doen in een geloofsgemeenschap. Misschien gaan ze wel naar de Kerstnachtdienst, of ze bezoeken de moskee tijdens de Ramadan. Maar verder zoeken ze hun eigen weg. Het zijn zwevende gelovigen.

Vraag je aan deze mensen: 'Hoe ziet jouw God eruit?', dan krijg je allerlei antwoorden. De verwoording getuigt niet altijd van een sterke overtuiging.

'Ik geloof wel dat er iets is. Elke godsdienst heeft wel iets.'

'Ellende overkomt me, maar ik denk dat het toch ergens goed voor zal zijn.

God heeft er vast een bedoeling mee, denk je niet?'

'Ik voel me altijd beschermd, al weet ik niet door wie of wat, maar ik heb dat vaak zo ervaren. Ik kan je verhalen vertellen...'

'Ik geloof dat er als het ware, zo te zeggen, hoe heet het, meer is tussen hemel en aarde, zeg maar.'

Natuurlijk bestaan er in Jodendom, Christendom en Islam minderheden van gelovigen die met vrij grote zekerheid weten hoe hun God eruit

ziet. In de Islam in Nederland zijn fundamentalistische groeperingen zelfs in opkomst. Maar in de meeste geloofsgemeenschappen is twijfel nu een normaal onderwerp van gesprek. Godsdienst is een zoektocht geworden.

[11]

Opvallend is dat de media de rol van de geestelijkheid hebben overgenomen om antwoorden te leveren op vragen naar de zin van het leven. TV-programma's rond mediums als Char en Derek Ogilvie raken veel mensen, ondanks de kritiek die er ook op is. Een glossy als Hapinez begeleidt maandelijks de zoektocht van zo'n 200.000 mensen naar zin. De bestsellers van Paulo Coelho voeden de kijk van lezers op het leven.

Tussen de uitersten van het geheide geloof en het even geheide atheïsme zoeken de meeste mensen hun plekje op de levensbeschouwelijke markt, al dan niet aan de hand van media en bestsellers. In dit boekje verken ik de keuzes waar zij mee te maken krijgen en waar ik ook zelf mee bezig ben. Ook ik ben van zekerheid naar twijfel gegaan. Bovendien heb ik onderzoek gedaan naar allerlei soorten geloof. Ik zoek naar een werkbare manier om met twijfel, godsbeelden en levensbeschouwelijke verschillen om te gaan. De God die ik zoek noem ik God 3.0. Zoek vooral mee.

1.2. Hoeveel variatie in godsbeelden is er eigenlijk?

[12] De vele meningen van de zwevende gelovigen weerspiegelen de variatie op godsdienstig terrein. En dat is nog maar een momentopname. In de film van de godsdienstgeschiedenis zijn allerlei godsbeelden opgekomen en vervolgens weer gewijzigd. Elke gelovige kan er ook weer geheel eigen ideeën op na houden. Godsbeelden verschillen dus sterk. Tegelijk lijken ze voldoende op elkaar om ze zo aan te duiden.

In de biologieleer leerde ik om aan de hand van de vragen in een flora een plantje te determineren. Zo zou je ook een indeling van godsbeelden in de religies kunnen maken. De vijf wereldgodsdiensten hebben in de loop van de tijd eigen godsbeelden ontwikkeld. Je kunt dus vragen of er slechts één God is, zoals in de monotheïstische godsdiensten Jodendom, Christendom en Islam, of dat er een heel pantheon is, zoals in het Hindoeïsme of sommige vormen van het Boeddhisme. Of is er helemaal geen God, zoals in weer andere vormen van het Boeddhisme? Het christelijk godsbeeld met een drie-eenheid is een geval apart. Een essentiële vraag is ook of de godheid meer levens toestaat, of dat er maar één leven is, met daarna de hemel of de hel. Belangrijker dan God of goden blijken in de praktijk soms natuurgeesten en geesten van overledenen te zijn. Een vraag is ook of gelovigen God, goden en geesten direct kunnen

benaderen, of dat die alleen toegankelijk zijn via een specialist, zoals een priester of sjamaan. Zo'n expert kan gelovigen wegwijs maken, maar ook zijn specialistische kennis angstvallig geheim houden. Heiligen kunnen een bemiddelende rol spelen, zoals in Christendom en Islam. Allemaal varianten, die ook weer kunnen veranderen. Heilige boeken leggen de keuzes en wijzigingen vast.

[13]

Voeg daar nog bij dat binnen één religie er meestal nog meer variatie is. Men kan diepgaand van mening verschillen over de kenmerken van het goddelijke, tot in de kleinste details. Soms ontstaat uit zo'n conflict een nieuwe stroming, of zelfs een nieuwe religie. Zo is het Christendom uit het Jodendom voortgekomen. Het Christendom heeft zelf weer schisma's gekend. Verdeeldheid is geen christelijk monopolie. Alle wereldreligies kennen stromingen. Soms bestrijden die elkaar te vuur en te zwaard.

Voor wie op zoek gaat, bestaat er dus een enorm aanbod. Maar hoe om te gaan met die verscheidenheid en al die keuzes? Zou God 3.0 de veelheid kunnen vertegenwoordigen, na de exclusieve God 1.0 en 2.0?

van *'religies van het verschil'* als er een tegenstelling wordt gemaakt tussen die drie componenten. Er wordt bijvoorbeeld een scheppergod boven mens en natuur gezet. Daar tegenover vinden we *'spiritualiteiten van het leven'*. Daarin staat juist de holistische eenheidservaring van de werkelijkheid als één ongedeeld geheel centraal. Godheid, mensheid en natuur worden gezien als verbonden en niet te onderscheiden. Het goddelijke zit in de mens en in de natuur. Opvallend genoeg noemen Woodhead en Heelas dit tweede type trouwens niet religie, maar spiritualiteit, omdat ervaring er zo centraal staat. Tussen deze twee uitersten bevinden zich de *'religies van de mensheid'*. Daarin is de mens niet ondergeschikt aan de godheid en ook niet deel van één geheel. God, mens en natuur zijn met elkaar in evenwicht. Tussen de drie religietypen treedt vermenging op. Zo is de Daila Lama een vertegenwoordiger van een *'religie van de mensheid'*, terwijl in zijn versie van het boeddhisme ook de ervaring belangrijk is, dus net als in *'spiritualiteiten van het leven'*. Pinksterkerken zijn een *'religie van het verschil'*, maar ook weer met nadruk op de ervaring. En hoe zou God 3,0 in deze driedeling kunnen passen? Of is zij een moderne mengvorm van misschien wel alles tegelijk?

1.4. Is verscheidenheid alleen maar leuk?

[16] De religieuze verscheidenheid vertegenwoordigt niet alleen een aantrekkelijk keuzeaanbod voor wie wil grasduinen op levensbeschouwelijk terrein. Godsdienstige verschillen vormen wereldwijd een serieus probleem. Verschil heeft altijd al tot conflicten en heilige oorlogen geleid, maar dat geldt nu meer dan ooit. Godsdienst is springstof. Religieuze ontwikkelingen zijn soms letterlijk explosief. Dat godsdienst conflictstof is, weet iedereen die het nieuws ook maar oppervlakkig volgt. Ga na waar de bomaanslagen worden gepleegd, b.v. Irak, Nigeria, Indonesië, en bijna altijd zijn religieuze verschillen in het geding. De Islam speelt nu in veel incidenten een rol, maar exclusivisme en verbeterheid komen bij aanhangers van alle vijf wereldreligies voor. De Amerikaanse politoloog Samuel P. Huntington voorspelde in 1996 dat in de 21ste eeuw de meeste conflicten door religieuze verschillen veroorzaakt zullen worden. De aanslag op de Twin Towers in New York, in het prille begin van de nieuwe eeuw, leek hem al meteen gelijk te geven.

Heilige oorlogen zijn niet nieuw. Ze worden al heel lang gevoerd. Als de aanleiding feitelijk meer politiek of economisch was, dan zorgde de godsdienst voor de rechtvaardiging. Onder de vlag van de heilige oorlog werden andersoortige meningsverschillen uitgevochten. Hoewel een

1.6. Hoort atheïsme wel bij onze zoektocht naar God 3.0?

[20] Modernisering heeft een seculiere visie op mens en wereld mogelijk gemaakt. Het soort samenleving dat we nu hebben, heeft niet zoveel plek voor religie. Heel veel functioneert prima zonder dat godsdienst een rol speelt. God is overbodig geworden. Atheïsme en humanisme passen in feite veel beter bij dit type samenleving. Rationele kennis bepaalt idealiter de inrichting van de samenleving. Atheïsten sluiten daar gemakkelijk bij aan. Wat de wetenschap niet kan aantonen, bestaat niet. Gods bestaan kan niet bewezen worden, dus bestaat hij niet. Sommigen zeggen het wat voorzichtiger: ‘Het is zeer onwaarschijnlijk dat er een God bestaat’. Wij zijn in dit boekje op zoek naar een antwoord op de vraag ‘Hoe ziet God er uit in de 21ste eeuw?’. Moeten we dan wel aandacht besteden aan visies die God ontkennen?

Toch wel. Eén reden is dat de atheïstische kritiek de twijfel onder gelovigen heeft aangewakkerd. Om gelovig te blijven, moesten gelovigen een manier vinden om met deze kritiek om te gaan. Vooral vrijzinnige christenen luisteren naar de wetenschappers – die soms in henzelf wonen. Ze proberen geloof en wetenschap allebei recht te doen. Als we zoeken naar God 3.0, als godsbeeld voor de 21ste eeuw, moeten we dus rekening houden met de atheïstische kritiek én met de vrijzinnige visie.

Er is nog een reden om naar de atheïstische kritiek te luisteren. Er zijn wetenschappers die zich specialiseren op de studie van religie. Zij zoeken naar verklaringen voor het verschijnsel. Vaak gebeurt dat uit een soort verbazing dat religie het ondanks de modernisering volhoudt. Men komt dan met verklaringen die aan godsdienst een nuttige rol toeschrijven. Zo wijst men erop dat religie mensen helpt om lijden, ziekte en dood te aanvaarden. Of godsdienst is nuttig want ze dwingt de gelovigen tot moreel correct gedrag. Dat brengt regelmaat en orde in het leven van de mensen en in de samenleving. Als Marx godsdienst ‘opium van het volk’ noemt, focust hij ook op nuttigheid. Feitelijk wordt in al deze theorieën het religieuze verklaard uit iets dat op zich niet religieus is. Religie verklaren is in deze benaderingen vaak religie weg verklaren. Zo krijgen de atheïstische critici gelijk. Achter het geloof in God of goden gaan in feite functies schuil. Die verklaren het voortbestaan van religies.

[21]

Als we God 3.0 zoeken, welke functie vervult zij dan? Welke kenmerken zijn typerend voor haar? Of is God 3.0 al bij voorbaat overbodig?

☞ *Hoezo het mensdier?* ☛

2.1. Hoe kun je nu spreken van ‘mensdier’?

[32] Mensdier? De tekstverwerker zet er direct een rood streepjeslijntje onder. Onbekend woord! Ook de driedikke Van Dale heeft het woord niet. Wel komt ‘mensaap’ voor, maar dat slaat meer op de aap dan op de mens. Mens en dier worden als tegengestelden gezien, dus klinkt mensdier vreemd. Wanneer een mens dierlijk wordt genoemd, is dat zelden een compliment. Zo iemand wordt aangestuurd door ‘lagere driften’ of gedraagt zich ‘beestachtig’. Het gaat dan meestal om een man, trouwens.

Als mens en dier van elkaar onderscheiden worden, dan is meteen ook wel duidelijk wie zich als de baas gedraagt. In het geval van een hond noemt de eigenaar zich met zoveel woorden ‘het baasje’. De veeteelt bestaat doordat mensen het gedrag van dieren hebben leren beheersen. Er blijven natuurlijk genoeg diersoorten over die niet te temmen zijn. Ze worden doorgaans bewonderd en beschermd, tot de laatste Limburgse korenwolf. Maar het is ook mogelijk dat ze worden uitgeroeid, moedwillig of als neveneffect van de milieuvervuiling. De laatste exemplaren worden ter bezichtiging in dierentuinen achter tralies gezet. In safari-parken lopen ze vrij rond, en dan zitten de mensen die naar hen kijken opgesloten, in hun Landrovers en Toyota-busjes. De TV vertoont met

grote regelmaat natuurfilms waar de dierenwereld te bekijken is, in de 'vrije natuur' of in natuurreservaten. In het circus zijn (binnenkort: waren?) dieren te zien die verrassende kunstjes vertonen. Zelfs grote roofdieren, die sterker zijn dan de mens en nauwelijks te temmen, zijn daar te bewonderen, wel steeds met de dompteur in de hoofdrol. In al deze gevallen overheerst de mens het dier. De mens is de 'kroon van de schepping' en gedraagt zich daar ook naar. Het dier staat de mens ter beschikking.

[33]

Waarom dan toch de mens als dier presenteren? Een goede reden is dat de mens in de evolutie uit de dierenwereld is voortgekomen. Over het tijdspad en de tussenstations wordt nog getwist, maar dat er lijnen doorlopen van dier naar mens is wel duidelijk. Er zijn dus echt wel overeenkomsten. Net als dieren moet de mens zich zien te voeden. De soort moet, net als bij diersoorten, door voortplanting in stand worden gehouden. Dieren kennen ook samenlevings- en communicatievormen. Soms zijn die knap ingewikkeld. En net als dat van dieren is een mensenleven eindig. De mens hoort bij de zoogdieren en heeft een overeenkomstige bouw.

Wat maakt dan het verschil tussen mens en dier?

2.4. Hoe maken de menselijke hersenen betekenisgeving mogelijk?

[38] De laatste jaren is er een stoot aan hersenboeken verschenen. Zo zijn we wijzer geworden over wat zich binnen de schedel allemaal afspeelt. Langzamerhand weet iedereen wel iets van de werking van de hersenen. En tegelijk zijn er voor de neurologen nog veel mysteries, waaronder de vraag die boven deze pagina staat.

Er blijkt in ieder geval een heelal aan mogelijkheden te huizen binnen de anderhalve liter hersenen die de mens met zich meedraagt. Geen computer doet het na. Natuurlijk hebben menselijke hersenen, net als die van andere zoogdieren, de taak het lichaam aan te sturen. Er moet worden waargenomen, bewogen, gegeten, voortgeplant. Maar de hersenen kunnen veel meer. *Homo sapiens* beschikt over volstrekt nieuwe mogelijkheden. De lichaamslengte in aanmerking genomen heeft de mens een grotere herseninhoud dan enig ander dier. De hersendelen die het nadenken ondersteunen, zijn meer gegroeid dan andere delen. Vooral de frontale kwabben werden groter. Door al deze wijzigingen is er een kritische grens gepasseerd. Die grens is nog lang niet afdoende in kaart gebracht. Maar hoe dan ook, mensen kunnen onbeperkt nadenken en ongelimiteerd betekenissen toekennen aan hun wereld. Er zijn mil-

jarden neuronen, en daardoor zijn er ook heel veel connecties mogelijk tussen al die neuronen. Ik tik deze zin en jij leest die. Tegelijk veranderen er bliksemsnel verbindingen tussen neuronen in mijn en jouw brein.

[39]

Wetenschappers en filosofen hebben de mogelijkheid om aan alles betekenis toe te kennen ook toegepast op de hersenen. Daarmee wordt de unieke menselijke gave om betekenis toe te kennen van een eigen betekenis voorzien. René Descartes (1596-1650) introduceerde zo het onderscheid tussen hersenen en geest. Met dat begrip 'geest' reserveerde hij voor het denken een eigen plek. De 'wij zijn ons brein'-benadering van de laatste jaren wijst het denken weer terug naar de fysieke outfit van de mens. In feite gaat het om de oude filosofische puzzel of de materie dan wel het idee maatgevend is. Materialisten en idealisten vechten daar al eeuwen over, elk met hun eigen wijze van betekenisgeving, elk vanuit de eigen loopgraaf. Hoe geconditioneerd zijn we, en hoeveel vrije wil is ons toegemeten? De vreemde gave van de denkende mens, die over zichzelf kan denken, is de bron van verwarring én moet de oplossing leveren.

Maar er is meer te zeggen over de hersenen, vooral over de hersenhelften.

2.5. Wat is de zin van twee hersenhelften?

Er is een wat afwijkend hersenboek, *'The Master and His Emissary'* ('De meester en zijn boodschapper', 2009), geschreven door de Schotse psychiater Iain McGilchrist. Hij kijkt naar de rol van de hersenhelften.

[40]

Vandaag hoorde ik een radioreclame, waarin een kunstenaar zegt een heel goed ontwikkelde rechter hersenhelft te bezitten, want 'ik ben creatief'. Direct daarna vertelt een wetenschapster ons dat het wel goed zit met haar linker hersenhelft: 'ik kan prima analyseren'. Uiteindelijk blijkt het een spotje te zijn voor een bedrijf van accountants die pretenderen zowel creatief als analytisch te zijn. McGilchrist komt met iets dergelijks, al kan hij met zijn 500 bladzijden iets genuanceerder zijn dan dat spotje.

McGilchrist maakt duidelijk dat het te simpel is om lijstjes van functies op te stellen voor linker en rechter hersenhelft. Hij zegt liever dat elke hersenhelft een eigen perspectief biedt op de werkelijkheid. De helften vertegenwoordigen twee 'manieren van zijn', en die vullen elkaar aan. De rechterhelft, de Meester uit de titel van het boek, let daarbij vooral op het geheel. Daardoor zie je bijvoorbeeld een afbeelding in één oogopslag als totaalbeeld. De linkerhelft, de Boodschapper, zorgt ervoor dat dit to-

taalbeeld uiteengelegd wordt in losse stukjes informatie. De opbouw wordt zichtbaar. Als waarnemingen of ervaringen als totaalindruk binnenkomen, stuurt de rechter hersenhelft die door naar de linker hersenhelft. Die analyseert op onderdelen en rapporteert daarover vervolgens als Boodschapper aan de Meester. Rechts is de regisseur, links zijn assistent. Zo worden nieuwe indrukken hanteerbaar. Je kunt er iets mee, want je weet op welk punt je iets zou kunnen veranderen. Waar rechts roept: 'Kijk nou eens', zegt links 'Oh, dat zit zo', of 'Dat doe je zo', of 'Dat kan ook anders'. Althans, dat is de ideale gang van zaken.

[41]

McGilchrist meent dat door de modernisering en de groei van de wetenschap de linkerhelft het veel drukker heeft gekregen. Nog sterker: de Boodschapper is bezig zijn Meester te onttronen. Hij weigert steeds vaker terug te rapporteren. Dat maakt dat we ons meer en meer blind staren op fragmenten. We missen het overzicht. Wat bijeen hoort, wordt uit elkaar gelegd. Verschil telt meer dan overeenkomst. Het gaat vaker om of/of, en minder om en/en. Die manier van denken dringt door in de samenleving. McGilchrist noemt de linkerhelft 'de Berlusconi van het brein'. Immers, de Boodschapper kan de macht grijpen doordat hij de media controleert.

2.6. Hoe werkt menselijke betekenisgeving?

[42] We weten nu hoe de menselijke hersenen het denken bepalen. Laten we nog iets verder kijken om te begrijpen hoe mensen, op een andere manier dan dieren, betekenissen hechten aan hun omgeving. Om dat uit te leggen, is het onderscheid tussen teken en metafoor handig.

Een teken is een symbool met één heldere, duidelijke betekenis. Het hoort bij een gegeven context en leidt tot bepaald gedrag. Een voorbeeld is het verkeersbord ‘verboden in te rijden’: het bord kan alleen op bepaalde plaatsen staan. Daar functioneert het. Voor de veiligheid moet het één duidelijke betekenis hebben. Het zorgt voor passend gedrag.

Een metafoor is ook een symbool, maar de kenmerken van het teken worden omgekeerd. Een metafoor heeft meer betekenissen en is niet gebonden aan een bepaalde plek. Ze roept ook niet noodzakelijk gewenst gedrag op. Neem bijvoorbeeld de uitdrukking ‘een warm bad’. In uiteenlopende situaties zeggen we daarmee dat we ons hartelijk ontvangen voelen. Uit het echte warme bad wordt een passende betekenis geselecteerd, zoals ‘een aangenaam gevoel’, of ‘ik voel me opgenomen’. Van een concreet bad is natuurlijk geen sprake, net zo min als in het geval van ‘een koude douche’. Een metafoor is dus een op zich herkenbaar

beeld dat boven de eigen betekenis en plaats uitwijst. Dat werkt, dankzij een overlap in kenmerken tussen het beeld en datgene waar het naar verwijst. Het gaat erom dat het beeld direct herkend wordt. McGilchrist geeft metaforen als totaalbeelden een plek in de rechter hersenhelft, al legt hij ook uit dat iedereen die een metafoor gaat analyseren vooral zijn linker hersenhelft gebruikt. Ik ben dus zojuist met links in de weer geweest.

[43]

Wat maakt de mens zo uitzonderlijk? Metaforen spelen een centrale rol in de unieke betekenisgeving waar het mensdier zo druk mee is. Alle andere dieren moeten het alleen van tekens hebben. Die sturen hun gedrag. Het mensdier reageert ook op tekens, onder andere bij gedrag dat dieren ook vertonen, zoals rond voortplanting, seksualiteit en voeding. Een geur of kleur kan dan als teken dienen. Maar metaforen zetten de ramen wijd open, met uitzicht op een landschap vol vermoede en onvermoede betekenissen. Ze verbeelden dimensies van de werkelijkheid die abstract, afwezig, onzichtbaar, gewenst of toekomstig zijn. Juist daarom helpen ze de gelovige bij het benoemen van kenmerken van het goddelijke. Dat hoeft daarvoor niet eens zichtbaar of aanwezig te zijn.

2.7. Heeft uniek zijn ook nadelen?

[44] De mens heeft weliswaar dierlijke trekjes, maar blijkt een heel apart dier te zijn. Vergelijk dan ook nog eens de wereld van nu met die van de eerste *Homo sapiens*, zeg 60.000 jaar geleden. Het is overduidelijk dat de mens de wereld intussen ingrijpend verbouwd heeft. Vergelijk ook nog, op wat kortere termijn, de wereld van rond 1800 met die van nu. Het moderniserende mensdier heeft in twee eeuwen tijd een enorme stroom aan veranderingen in gang gezet. Toch is het resultaat, gezien de vier wereldproblemen, niet perfect. Het lukt niet om in de primaire levensbehoeften van alle 7 miljard mensen te voorzien. Ook blijkt het moeilijk om het gebruik van geweld in te tomen. Er is geen harde garantie dat de wereld toekomstige generaties een duurzaam bestaan kan bieden. En er moet beter bekeken worden hoe mensen met allerlei onderlinge verschillen verstandig om kunnen gaan. Maar overigens gaat het uitstekend met de mensheid. Nu ja, met sommige minderheden in de mensheid.

Er lijken nadelen te kleven aan die uitzonderlijke positie van het mensdier. Is al dat gedenk eigenlijk wel zo handig? Uiteindelijk wil de mens graag bij zijn wereld, zijn cultuur en zijn groep horen. Maar alleen al door na te denken over zijn omgeving, zet de mens zich op een afstand. Hij is daardoor in de grond eenzaam. Veel mensen worden al moe van

de talloze mogelijkheden die zij moeten overwegen. Dat gebeurt dan op persoonlijk vlak, maar in bredere kaders is het menselijk denken ook niet altijd optimaal. Zet wat mensen bij elkaar, en je hebt kans op een mooie discussie, maar ook op misverstand en onenigheid. Samenlevingen en culturen laten in hun rijke verscheidenheid weliswaar zien hoe ingenieus de mens is, maar tegelijk liggen mensen onderling overhoop met elkaar en betwisten ze elkaars invloed. De vier wereldproblemen van hierboven tonen aan dat denken wel veelbelovend is, maar nog geen afdoende oplossingen oplevert. Hoe meer mensen er komen, hoe schaarser de middelen van bestaan worden, hoe meer gewelddadige conflicten zich zullen voordoen. Zelfs de wetenschap, als meest gedegen vorm van kennisvorming, lukt het niet om afdoende oplossingen aan te dragen.

[45]

Capaciteiten maken de mens niet per se gelukkig. Zijn wereld is sinds 1800 supercomplex geworden. Zonder de grotere herseninhoud zou het mensdier één van de primaten zijn gebleven. Nu heeft hij redenen om regelmatig wakker te liggen. Het kleine eigen wereldje en de grote wijde wereld zijn niet echt beheersbaar. En alles wordt steeds complexer.

3.10. Hebben de hersenhelften ook iets te maken met godsdienst?

[74] In Iain McGilchrists model van de twee hersenhelften als Meester en Boodschapper speelt macht een opvallende rol. Dat is niet alleen zo vanwege deze rolverdeling of omdat de Boodschapper de laatste eeuwen de ambitie heeft de Meester te ontronen. De helften dienen namelijk de machtsuitoefening. Ze staan voor twee manieren van zijn die elkaar aanvullen. Rechts biedt uitzicht op het geheel, als een panorama, terwijl links analyseert en als gids inzicht biedt in dat landschap. Machthebbers houden overzicht en analyseren tegelijk de krachtsverhoudingen. Met hun hersenhelften zit het dus wel goed, vooral bij leiding in doelmachtstijl.

Het model van McGilchrist maakt ook duidelijk dat godsdienststichters en vernieuwers vaak primair reageerden vanuit de rechter hersenhelft. Zij ondergingen een beslissende totaalervaring van wat op hen overkwam als heilig. Soms wordt bekering zo ook beschreven. In aanleg is het religieuze gevoel sterk afhankelijk van de rechter helft. Metaforen en verbeelding huizen daar ook. Ze bieden totaalbeelden die ondersteund worden door meerlagige betekenisvorming. Op die basiservaring wordt vervolgens een godsdienst georganiseerd. Dan wordt macht belangrijk en moet er dus een beroep worden gedaan op de analysevermogens van

de linker hersenhelft. Daar schuilt ook het risico van doelmacht. Het gestamelde uitprobeersel van de stichters moet verwoord worden. Om nieuwe bekeerlingen te maken, moeten de kernmetaforen helder geformuleerd worden. Priesters en theologen, als woordvoerders en analisten van het goddelijke, geven links vorm aan een ervaring die in eerste instantie vooral rechts zetelt. Hun systemen leunen immers zwaar op analyse en machtsvorming. Links betekent hier doorgaans 'behoudend'. Religies vormen dus onvermijdelijk een verdeeld huis. De spannende vraag is hoe de twee wijzen van zijn die gegeven zijn met de hersenen, zich verhouden. Dogma wint vaak van ervaring, doelmacht van middelmacht. Exclusiviteit is het gevolg. De zekerheid wordt gevierd. De tegenstellingen worden normaal gevonden.

[75]

Idealiter is macht middel tot een doel, niet doel in zichzelf. De linker helft is cruciaal voor machtsuitoefening. McGilchrist maakt duidelijk dat de Boodschapper sinds de Verlichting uit is op een staatsgreep. Ik denk dat die zich in religies altijd al heeft voorgedaan. Zodra de beweging vertraagt tot institutie, ziet de Boodschapper zijn kans schoon zich als Meester te gedragen. Pas als hervormers opstaan, herstelt de Meester zijn gezag. Dan wordt de originele rolverdeling bevestigd. Tot de cyclus weer begint.

4.2. Hoe past spiritualiteit bij de modernisering?

[80] Secularisatie bleek uiteindelijk niet om de verdwijning van de godsdienst te gaan maar vooral om ontkerkelijking en verlies van invloed. Toch heeft de term 'godsdienst' een andere klank gekregen. Dat begrip wordt nu vooral aan de kerk en de E.O. gekoppeld. Ook de komst van de Islam heeft gemaakt dat 'godsdienst' een specifieke betekenis kreeg. Het etiket 'achterlijke godsdienst' dat Fortuyn op de Islam plakte, droeg daar sterk aan bij. Maar hoe noem je dan nu het geloof van tweederde van de Nederlandse bevolking buiten de kerk? Is er een term voor hun niet-georganiseerde, vrijblijvende, maar toch wel religie-achtige beleving?

'Spiritualiteit' is een begrip dat lijkt te voorzien in die leemte. Mensen zeggen niet meer zo gauw dat ze 'religieus' zijn of zelfs dat ze 'geloven'. Als je zegt dat je religieus bent, vermoedt je gesprekspartner dat je fa-naat bent. En wie zegt dat hij gelooft, wordt nog steeds gezien als iemand die elke zondag in de kerk zit. Het is veel meer politiek correct te zeggen dat je 'iets hebt met spiritualiteit'. Het woord 'spiritualiteit', helemaal in combinatie met 'iets', suggereert dat de betrokkene zoekende is, ergens tussen hemel en aarde. Hij weet zeker dat hij niets zeker weet. Twijfel klinkt door in de veel gebruikte stopwoorden 'zal ik maar zeggen' en 'zeg maar'. De meeste mensen die zich modern voelen, willen

zich niet binden. Ze grazen liefst zelf het religieuze landschap af. Dat kan er toe leiden dat een grazige weide gevonden wordt. Dan worden alle boeken van één bepaalde auteur van kaft tot kaft gelezen, zoals voorheen met de Bijbel werd gedaan. Maar na een half jaar kan het weer heel anders zijn.

[81]

Is spiritualiteit dan een modeterm? Deels natuurlijk wel. Maar ze geeft ook aan dat er iets grondig veranderd is. Ze weerspiegelt het gemoderniseerde levensgevoel. Los van de institutie van kerk of wat dan ook staat de eigen beleving centraal. Die ervaring is soms 'holistisch', het 'al' omvattend. Door de focus op de enkeling verschilt spiritualiteit van de boven-individuele godsdienst van de instituties. Spirituele mensen maken vrijuit gebruik van hun eigen zingevend vermogen. Ze maken zelf hun selectie uit het groeiende aanbod. Met de toewending naar het individu is bovendien de blikrichting van buiten verschoven naar binnen en wordt zelfverwerkelijking het doel. Het is zelfs mogelijk dat God mee verhuist van buiten naar binnen. Het goddelijke zetelt van dan af in de mens zelf.

Maar verdwijnt religie dan, en is spiritualiteit de vervanger?

4.3. Gaat spiritualiteit religie vervangen?

[82] De Britse godsdienstsociologen Paul Heelas en Linda Woodhead – al eerder genoemd – kwamen in 2005 in hun studie *'The Spiritual Revolution'* met een bevestigend antwoord op deze vraag. Ze voorspelden dat in de Britse samenleving spiritualiteit binnen vijftig jaar de plaats zou innemen van religie. De bron van levensbeschouwelijk gezag zou veranderen. Vanouds is die extern en religieus; lees: God en de kerk. In de spiritualiteit krijgt juist de innerlijke persoonlijke authenticiteit gezag.

Deze sociologen baseerden hun voorspelling op een onderzoek in Kendal, een Engels stadje in Cumbria, met een kleine 30.000 inwoners. Met een team van onderzoekers maakten ze een soort Röntgenopname van het levensbeschouwelijke aanbod in die plaats. Aan de hand van het bovenvermelde onderscheid tussen extern en innerlijk gezag deelden de onderzoekers het aanbod op in twee soorten. Enerzijds waren in Kendal 25 kerken actief met ruim 2200 zondagse kerkgangers en een nadruk op 'extern gezag'. De inwoners van Kendal waren dus niet meer zo kerks. Daarnaast namen 850 personen deel aan ruim 50 verschillende activiteiten die Heelas en Woodhead 'holistisch' noemden en waarbij het 'innerlijk gezag' overwoog. Yoga-groepen vormden de grootste categorie. Het totaal aantal 'holistische' deelnemers was weliswaar niet de

helpt van het aantal kerkgangers, maar nam toe. Dat wees volgens hen op een trend.

Het onderzoek oogstte instemming, maar ook kritiek. De tweedeling werd nogal kunstmatig gevonden. Kunnen religie en spiritualiteit wel zo gemakkelijk tegenover elkaar gezet worden? Er waren bijvoorbeeld mensen in Kendal die aan beide zijden actief waren. In sommige kerken was veel aandacht voor de wending naar binnen. Enkele als holistisch bestempelde invloeden, zoals uit Taizé en Iona, hadden een duidelijk kerkelijke context. Verder was het interessant dat de verondersteld individuele activiteiten in groepsverband plaats vonden. Holistische activiteiten leenden zich prima voor institutionalisering. Individualisering kon dus ook een sociale kant hebben. En verder: De onderzoekers hadden het *aanbod* in kaart gebracht, maar wat was de *vraag* van die bijna 27.000 inwoners die buiten het onderzoek vielen? Die vertoonden zich nergens. Hielden die zich dan niet met levensbeschouwing bezig?

[83]

Wat leer je van zo'n studie? Dat de werkelijkheid toch iets weerbarstiger is dan de schema's die sociale wetenschappers bedenken doen vermoeden.

4.4. Overleeft de orthodox-protestantse God de modernisering?

[84] Als de kerken steeds verder leeglopen, hoe vergaat het dan de achterblijvers? De modernisering heeft het levensbeschouwelijke veld grondig omgeploegd. De religieuze leiders merken dat hun invloed in de samenleving geslonken is. Hoe staan de georganiseerde godsdienstige zaken ervoor? Eerst inventariseer ik hoe aan protestantse kant gereageerd is op de ontkerkelijking, daarna bekijk ik andere levensbeschouwingen.

Hoe is het onder deze omstandigheden bijvoorbeeld de God van de rechtzinnig protestanten vergaan? Het traditionele godsbeeld is gebleven. De orthodoxen van de vaderlandse Bible Belt trekken de lijn van God 1.0, die van vóór de modernisering, door. Van Zeeland tot de kop van Overijssel toot men zich met het bijvoeglijk naamwoord 'Reformatorisch'. Deze gelovigen worden ook wel kortweg aangeduid als 'Refo's'. De volksmond spreekt over hun kerken als de 'zwartekousenkerken' of 'hoedjeskerken'. Daar gaan allerlei varianten achter schuil. De God van de Reformatorischen, God 2.1, is uit Calvinistisch hout gesneden. Hij (geen Zij) is streng. De mens is in principe onder de maat. De hemel is een uitzonderlijke bestemming, gereserveerd voor uitverkorenen.

Het reformatorische duidt echter niet alleen op een conservatieve hang naar het voor-moderne, maar ook op een manier om juist in tijden van modernisering zichzelf te blijven. Fundamentalisme is dus eigenlijk een heel modern verschijnsel, ook al zijn er overeenkomsten met vroegere geloofsstijlen. In oorsprong is zelfs de term 'fundamentalisme' modern. Behoudende christenen in de Verenigde Staten hebben die naam aan het begin van de vorige eeuw bedacht, om wat zij 'fundamenteel' vonden te bewaren, tegen de tijdgeest in. Het begrip wordt allang niet meer alleen op het Christendom toegepast. Veel vaker gaat het tegenwoordig om moslim-fundamentalisme, maar ook om joden en hindoes.

[85]

Ondanks deelname in de gemoderniseerde wereld behouden Refo's het oude geloof. Omdat het een reactie vormt op de modernisering, is hun visie zelfs modern te noemen. De systematische manier waarop het eigen geloof gerechtvaardigd wordt, heeft ook iets moderns. Al heten reformatorische gelovigen 'niet van deze tijd', hun economische activiteiten zijn vaak ultramodern. Dat blijkt uit de Urker vissersvloot, of uit de rol die het concern van de Barneveldse broers Jan en Paul Baan speelde in de ICT-wereld. Men heeft een moderne manier van overleven gevonden.

4.5. En de God van de vrijzinnigen dan?

[86]

Vrijzinnig protestanten hebben de naam dat zij het moderne levensgevoel serieus nemen. Ze hertalen de christelijke boodschap, om die aanspreekbaar te laten zijn voor mensen van deze tijd. Daarbij hebben ze de uitkomsten van de natuurwetenschappen, zoals over de evolutie, serieus genomen. Ook hebben ze verwerkt wat wetenschappers ontdekten over het ontstaan en de aard van de Bijbeltekst. Daardoor beantwoorden zij bijvoorbeeld de vraag of de gebeurtenissen waar de Bijbel over vertelt historisch correct zijn weergegeven, ontkennend.

Dat sprak sommigen aan, maar heeft ook nogal wat kwaad bloed gezet bij rechtzinnigen. Geleidelijk is er echter ook in delen van de rechtzinnige kring het een en ander veranderd. In 1926 scheurden de Gereformeerde Kerken nog over de vraag of de slang in het paradijs echt gesproken heeft. In de tweede helft van de vorige eeuw hebben diezelfde kerken een hele verandering doorgemaakt. Van bestrijders zijn nogal wat Gereformeerden deelgenoot geworden van de vrijzinnigen. Ook buiten de erkend vrijzinnige kerken, zoals Remonstranten en Doopsgezinden, kun je nu vrijzinnige gelovigen tegenkomen. De publicaties van VU-professor Harry Kuitert hadden veel invloed. Door hem en enkele andere Gereformeerde theologen is stevig bijgedragen aan het ontstaan

van het vrijzinnige godsbeeld 2.2. Als Youp van 't Hek het weer eens over de 'griffermeerden' heeft, bedoelt hij vast niet dit vrijzinnige type.

Wat is dan typerend voor God 2.2? Ook hier zijn er veel nuances. Een goede maatstaf is de vraag hoe men over de figuur van Jezus denkt. Daar zijn uiteenlopende antwoorden op mogelijk, met parallel andere visies op God. Maar ondanks de verschillen blijft men binnen de geloofstraditie die de naam van Christus draagt. Verder is van belang dat men, wijzer geworden door wetenschappelijk onderzoek, taalvelden uit elkaar legt. Men leest het scheppingsverhaal uit Genesis niet als een biologische verhandeling. Bovendien heeft men weet van de betrekkelijke aard van kennis en waarheid. Meerten ter Borg typeert vrijzinnigen als loyaal-kritisch naar de eigen traditie en tolerant naar een andere. Men is ingesteld op een open dialoog, ook al heeft men zo zijn eigen zoekrichting. Een ander kenmerk is een zeker bewustzijn van de problemen van de moderne samenleving en daarmee van de rol van religie en religies daarin. God 2.2 is nog wel een christelijke God, maar vrijzinnige gelovigen zijn al bezig met de voorbereiding van versie 3.0.

[87]

5.1. Wat zijn we nu wijzer geworden?

[102] Wat tot nu toe beweerd is, was de opstap. Nu gaan we op stap naar de plek van God 3.0. Ik heb haar nogal wat kenmerken toegeschreven. Zij moet het probleem van de verschillen tussen de vele religies en hun waarheidsclaims oplossen en moet dus inclusief zijn. Tegelijk moet zij elke gelovige zichzelf laten zijn, met ruimte voor een eigen repertoire. Bovendien moet zij aan kritiek van humanisten tegemoet komen. Ook moet zij bijdragen aan de oplossing van de wereldproblemen. Tenslotte zou ze middelmacht moeten bevorderen en doelmacht uitsluiten.

Als Rotterdams jongetje van tien zag ik in de krant een advertentie van v&D. Men zei 'het schaap met vijf poten' in huis te hebben. Dat wilde ik wel zien. Vanuit Tuindorp Vreewijk in Rotterdam-Zuid ging ik in mijn eentje met tramlijn 3 naar de v&D in 'de stad' om dat schaap te bekijken. Ben ik nu weer op zoek naar het schaap met vijf poten?

Met welke vooronderstellingen doe ik dat? Ik zet ze nog even op een rij.

☞ De menselijke verbeelding geeft toegang tot eindeloze betekenislagen. De mens kan niet goed omgaan met dat vermogen. Het overstijgt hem. Macht helpt wel ordenen, maar kantelt snel van middel naar doel op zich. Die kanteling zit ingebouwd in de twee hersen-

helften. Ze komt voor in alle levensbeschouwingen en ook in de wetenschap.

- ☞ Godsdienst is een exclusief menselijk verschijnsel. Ze biedt een manier om met overstijgende gehelen zoals tijd, ruimte, natuur, samenleving, zelf en kwaad om te gaan. Die gehelen voeden het repertoire voor het verbeelden van een goddelijke realiteit. Met zo'n repertoire duidt en verbeeldt elke religie dood, moraal, waarheid, schoonheid en eigenheid.
- ☞ De verscheidenheid van religies roept de vraag op naar de waarheid. Religieuze verschillen zijn aanleiding tot spanningen en conflicten. Dat nu alle wereldreligies in ons land voorkomen, maakt de vraag urgent.
- ☞ De mensheid lijdt onder armoede, geweld, vervuiling en conflict. Godsdiensten dragen bij aan dit lijden én zoeken een oplossing.
- ☞ Atheïsme en geloof vertonen behalve verschil ook overeenkomst. Zo moeten ze het allebei hebben van owees (onbewezen waarheden).
- ☞ Modernisering, als toepassing van de wetenschap, geeft het probleem van de waarheid een grotere urgentie. God 1.0 is premodern en past niet goed meer. God 2.0 evenmin, al zijn fundamentalisten, vrijzinnigen en evangelischen aangepast modern. God 3.0 preekt echter voor meer dan de eigen parochie.

5.3. Maar is God dan mensenwerk?

Die vraag boeit zowel gelovige als atheïst. Voor beiden hangt het eigen gelijk af van het antwoord. Tot nu toe draagt de discussie over deze vraag een welles-nietes-karakter. Er lijken maar twee mogelijke antwoorden: ja of nee. Er zit niet echt schot in dit debat. Ik denk dat een benadering die levensbeschouwing – godsdienstig of niet – als een zingevingspel ziet, uitzicht biedt op een derde antwoord. Dat vergt wel dat er in de manier van denken een knop wordt omgezet. Er gelden andere vooronderstellingen dan tot nu toe in het debat over het bestaan van God worden gehanteerd. Wat zijn dan die andere vooronderstellingen?

[106]

Ik ga uit van de – voor een dier overmatige – gave van de mens om na te denken en aan alles betekenis toe te kennen. Die gave kenmerkt zowel de gelovige als de niet-gelovige. Allebei spelen ze hun eigen zingevingspel. Aanleiding genoeg. De vijf basisvragen en de ervaring met grotere gehelen roepen om duiding. Vanwege de vele mogelijkheden is alle zingeven een aftasten en uitproberen. Bovendien is men afhankelijk van nogal wat owees, onbewezen waarheden. Atheïsme en wetenschap verschillen daarin niet van godsdienst, al heeft die wel de naam.

De valkuil bij deze overdaad aan betekenistoekenning is dat mensen beperkte visies tot werkelijkheid en enige waarheid verheffen. Antwoorden op klemmende vragen zijn zeer welkom. De zo verworven zekerheid geeft een veilig gevoel, want ze maakt het leven min of meer voorspelbaar. Doordat het zingevingspel veel te ernstig wordt genomen, ontardt het. Doelmacht versterkt dit. Ze perverteert zowel de inhoud als de organisatie van het geloof. Andere zingevingspelen worden genegeerd. De tweedeling van de menselijke hersenen helpt ook een handje, vooral als de linker helft de overhand krijgt. Gelovigen spelen hun spel nog wel, maar herkennen het niet meer als spel. De traditie en het systeem verkrijgen eeuwigheidswaarde. Speelruimte wordt beperkt. De critici van de godsdienst reageren daar dan weer op, en niet zonder reden.

[107]

Zeker in de moderne wereld zijn er vele zingevingspelen. Die moeten alle met inzet en ernst gespeeld worden, maar het blijven spelen. Het God-spel is er één van, zoals er ook goden-spelen zijn of geesten-spelen. En er is een het-bestaat-niet-dat-god-bestaat-spel. De inzet van al die spelen verzwaart het spel. Als het speelse karakter van zingeving niet meer onderkend wordt, mist men de clou. Dan blijft men in de loopgraaf.

5.9. Loopt de kerk van God 3.0 minder snel leeg?

[118] Elk godsbegrip komt voort uit een bepaalde sociale en culturele context. Het zal die ook bepalen. Hoe zit dat met God 3.0? Die is inclusief in plaats van exclusief, interreligieuze *freeware* in plaats van particulier religieus eigendom, biedt aan iedereen ruimte om zijn eigen godsdienstige zelf te zijn, draagt als het even wil ook nog bij aan de oplossing van wereldproblemen, en wil atheïsten als bondgenoten. Ze is gesteld op middelmacht. Tijd dus voor een testcase. Wat voor organisatie past bij God 3.0? Heeft de institutie nog een rol te spelen? Speelt het kerkmodel bijvoorbeeld nog een rol? Zou een aangepaste kerk de leegloop kunnen keren? Zitten er dan minder grijze hoofden in de diensten? Wat verschuift?

Omdat God 3.0 ruimte laat voor verscheidenheid, kunnen de overgebleven kerkgangers sowieso blijven doen wat ze altijd al deden. Kerkgebouwen kunnen dienst blijven doen, ook al blijven er steeds minder over. De zondagse diensten en vieringen kunnen gewoon doorgaan. Tolerantie zal meer aandacht krijgen. Doelmacht wordt taboe. Bovenbaasjes treden af. Eén keer per jaar, met Pinksteren, wordt de knipoog gevierd, als erkenning van de waarde van alle zingevingspelen. Voor het knipoogritueel worden vertegenwoordigers van andere overtuigingen

uitgenodigd, inbegrepen humanisten. Misschien komt men zelfs gaandeweg op het idee van een organisatorische en rituele vertaling van de hervonden gemeenschappelijkheid.

Zo'n kerk rond God 3.0 vindt zichzelf opnieuw uit. Met het geld dat binnenkomt uit de verkoop van niet meer gebruikte kerkgebouwen kan men een 'huis van de levensbeschouwingen' bouwen. Dat is een leuk cadeautje van de plaatselijke kerk aan stad of dorp. Het zou een multifunctioneel gebouw moeten zijn, waar kerkelijke activiteiten kunnen plaats vinden, maar waar tegelijk ruimte is voor mensen van andere levensbeschouwingen en hun programma's. Zoiets moet in gezamenlijkheid opgezet worden, en dat is meteen al een goede oefening voor de onderlinge communicatie en het praktiseren van middelmacht. Er kunnen dialoogbijeenkomsten georganiseerd worden, liefst van leken en gericht op de oplossing van lokale praktische problemen, maar wel met oog voor wat zich op wereldschaal afspeelt. Het multifunctionele gebouw moet dus ook voor dienstverlenende bezigheden ingericht worden. Zo'n gebouw zal niet leeg lopen, maar zich vullen met nieuw elan. Een beetje architect zal bij deze uitdaging zijn potloden met vreugde slijpen.

[119]

⌘ *FAQ* ⌘

6.1. Is God nodig voor religie?

[126] In de voorgaande hoofdstukken heb ik mijn weg door het probleemveld van de religies gezocht en zijn de contouren van God 3.0 gaandeweg wat zichtbaarder geworden. In feite heb ik mezelf geïnterviewd. In dit laatste hoofdstuk ga ik in op kritische vragen die me vaak gesteld worden bij lezingen, of die de meelezers bij dit boekje hebben aangedragen. Zo kan ik in de herkansing een aantal zaken verduidelijken.

Kan religie zonder God bestaan? Het gemakkelijkste antwoord is dat zo iets afhangt van de definitie van religie. Die kun je zo inrichten dat religie inderdaad gods-dienst is. Maar het kan ook om iets anders gaan, b.v. wat fundamenteel is voor de inrichting van je leven. In dat geval is zelfs voetbal religie te noemen. Opgelost, lijkt het. Even gemakkelijk is het te zeggen dat het afhangt van de definitie van God. Je kunt denken aan een verpersoonlijkte godheid op wie mensen zich betrokken voelen. Maar recent zijn er voorstellen God ‘het mysterie’ te noemen of ‘de creativiteit in de werkelijkheid’. Ook opgelost. Het zou nog mogelijk zijn te wijzen op bijvoorbeeld Afrikaanse vooroudergodsdiensten waarin een God nauwelijks of niet een rol speelt. Die is hooguit een scheppergod die zich uit wereld heeft teruggetrokken. Ook dit is een te gemakkelijk antwoord.

Er zit meer achter deze vraag. Het wordt een stevige vraag als je uitgaat van de tegenstelling tussen geloof en atheïsme. Dan zou God aan de geloofskant staan. Ik heb al vermeld dat er humanisten zijn die zich religieus noemen en tegelijk een persoonlijke God afwijzen. Bovendien heb ik in dit boekje steeds geprobeerd voorbij de tegenstelling gelovige / atheïst te komen, juist omdat ik overeenkomsten eerherstel heb gegund, overigens zonder de tegenstellingen weg te poetsen. De speelse houding die ik uiteindelijk bepleit heb, wijst ook op een relativeren van grenzen, omdat in het spel twee vormen van werkelijkheid allebei een plek krijgen. Zo ontstaat speelruimte aan weerszijden van de grens.

[127]

Ik lees de vraag dus als een hint in de richting van een algemeen menselijke = humane levenshouding, voorbij het uitgemolken contrast. Vanuit de onvermoede vertes van het menselijk nadenken over eigen bestaan wordt afgetast, vermoed, uitgeprobeerd – en menselijkheid beoefend. Wie dat als wereldburger herkent, ontstijgt de geijkte tegenstelling tussen godsdienst en atheïsme. Het niemandsland ertussen wordt iemandsland.

6.2. Als je zo tegen religie aankijkt, hoort atheïsme daar dan ook bij?

[128] Tot nu toe heb ik ‘levensbeschouwing’ gebruikt als de overkoepelende term waar religie en atheïsme allebei onder passen. Reken ik religie-zonder-God tot de mogelijkheden, dan lijkt de definitie van religie van elastiek te zijn geworden. Atheïsten willen liever niet religieus heten. Toch is het nuttig om deze aanpak nog maar even verder te verkennen.

Er zijn de laatste tijd nogal wat boeken over religie geschreven. Verderop geef ik in de bijlage ‘Meer lezen?’ een kort overzicht. Bijna alle auteurs vooronderstellen de tegenstelling tussen religie en atheïsme en zien die als gegeven. Mijn eigen benadering is geweest om juist verder te kijken dan de tegenstelling. Ik heb geprobeerd iedereen in beide kampen in zijn waarde te laten. Ik ben dus ook niet bij een soort uitgekleed godsbegrip uitgekomen, als een laatste poging religie een inhoud te geven die nog een beetje atheïst-proof is. Niemand hoeft van mij iets in te leveren, zelfs orthodoxen en fundamentalisten niet. Het enige dat ik vraag is tolerantie en machtsbesef. En ik zet alle levensbeschouwingen onder één koepel.

Door aandacht te vragen voor de algemeen menselijke manier van denken en voor de door iedereen gedeelde onzekerheid in het ervaren van

grotere gehelen, werd het mogelijk zo'n koepel te construeren. De algemeen menselijke gave van het spel hoort ook bij de outfit van iedereen, gelovige dan wel atheïst. Gelovigen moeten er wel aan herinnerd worden dat er in hun religie al vanaf de tijd van de stichter gespeeld is met antwoorden op levensvragen. Dat die tot absolute zekerheden zijn verheven, zorgde ervoor dat die speelse kant verdonkeremaand werd. Ik gaf de schuld aan de ernst van de vragen én van het spel, en aan de onvermijdelijke machtsmechanismen, vooral die van de doelmacht. Speelse religie is dus niet iets dat ik bedacht heb, het was er altijd al, alleen verdrongen.

[129]

Als ik de actieradius van religie vergroot en atheïsme een plek geef onder de koepel, rijst de vraag of de religietheorie die ik in dit boekje presenteer ook opgaat voor atheïsten. Van gelovigen beweer ik dat de ervaring met grotere gehelen hen op het idee van een godheid bracht. Over atheïsten zou ik kunnen zeggen dat ze dezelfde ervaring ondergaan, maar zonder een godheid als remedie te accepteren. Toch lijken ze zich ook toe te vertrouwen aan grotere gehelen, zoals het menselijke denken, de rede en de institutie die daaruit is ontstaan: de wetenschap. Maar de terminologie volgt deze gedachtegang nog niet. Wereldbeeld? Levensbeschouwing?

☞ *Meer lezen?* ☛

18 godskenners langs de meetlat

termen gaat het vooral over God 2.0, met sporen van God 1.0. Het godsbeeld van God 3.0 krijgt nauwelijks aandacht. Het perspectief blijft exclusief christelijk (lees: protestants).

KOERT VAN DER VELDE

[157]

2011, *Flirten met God: Religiositeit zonder geloof*. Utrecht: Ten Have.

Dit is een proefschrift, verdedigd aan de Vrije Universiteit. De auteur was journalist bij het dagblad Trouw en is godsdienstwetenschapper. Hij ontdekt een zone tussen godsdienst en atheïsme, door hem getypeerd als ‘religiositeit zonder geloof’. Het gaat daarbij niet primair om geloofwaardigheid, maar om de beleving van de persoon die ‘flirt met God’. Geloof, dat Van der Velde omschrijft als ‘iets voor waar houden’, is volgens hem niet noodzakelijk een kenmerkend onderdeel van religie. Deze aanpak, die in het boek uitputtend verdedigd en ook gepropageerd wordt, raakt aan de speelse benadering die ik in dit boekje presenteer, ook al legt Van der Velde andere accenten. Ze heeft ook verwantschap met het boek van De Botton, dat in hetzelfde jaar verscheen, en met de samenspraak van De Boer en Groot (zie hieronder). Interessant bij Van der Velde is de term ‘minimalisme’ ter aanduiding van alle pogingen toch nog iets van het geloof te redden, ook al is dat per saldo bijna niets. Mijn boekje is een poging aan dat minimalisme te ontkomen en gods-

dienstige uitverkoop af te raden als uitweg uit de discussie die de Verlichting en de modernisering op gang brachten.

NIEK SCHUMAN

[158] 2012, *Mijn jaren van geloven: Voorgoed verleden, blijvend visioen*. Zoetermeer: Meinema.

Theoloog en liturgiespecialist Schuman schreef een autobiografie, maar tegelijk zijn eigen geloofsgeschiedenis. Daarmee geeft hij ook een beeld van alle veranderingen die zich in het Nederlandse Protestantisme hebben voorgedaan. Zijn gang door die geschiedenis is herkenbaar voor veel anderen, mijzelf inbegrepen. Dat er sprake is van een blijvend visioen, is mede het gevolg van zijn gevoel voor liturgie. Bewustzijn van de rol van symboliek is ruim voorhanden. Schuman toont zich maatschappelijk betrokken, met oog voor de rol van macht. Ik heb het gelezen als een mooi voorbeeld van de veranderingen in iemands zingevingsspel, en ook als het verhaal van iemand die uiteindelijk bij God 2.0 blijft, maar zichtbaar en koortsachtig zoekt naar God 3.0.

THEO DE BOER EN GER GROOT

2013, *Religie zonder God: Een dialoog*. Amsterdam: Sijbolet.

Dit boekje biedt stevige kost. Twee filosofen schreven om en om elk twee hoofdstukken, waarin ze hun visie presenteerden en vervolgens op elkaar reageerden. Dat leverde een fundamentele discussie op over de kernvragen rond godsdienst en atheïsme. Groot hangt een genuanceerde versie van het atheïsme aan. Hij heeft, net als De Botton, oog voor de waarde van rituelen. De Boer laat vooral zien dat een theologie die het van de rede moet hebben, het niet redt. Uiteindelijk gaat het beiden om het mysterie, niet om de handhaving van een God of godsbeeld. Religie die dat inzicht op lijfelijke, rituele wijze honoreert, blijkt sterker dan secularisatie. In mijn termen zoeken de auteurs naar God 3.o.

[159]

FRÉDÉRIC LENOIR

2013, *God?* Utrecht en Leuven: Ten Have en Van Halewyck.

Voor het thema van mijn boekje is dit boek interessant, omdat Lenoir een inventarisatie geeft van de veelheid aan godsbeelden die in de loop van de godsdienstgeschiedenis opgeld deden. Er is niet alleen nu een grote verscheidenheid aan ideeën over het goddelijke, in de loop van de tijd zijn de ideeën ook veranderd, soms ingrijpend, zoals in het ontstaan van het monotheïsme. Zo ongeveer alle aspecten van het godsgeloof

passeren de revue. Interessant is de toegift bij dit boek, een epiloog waarin Lenoir uiteenzet hoe hij de rol van godsdienstwetenschapper en gelovige combineert en een soort geloofsbelijdenis afgeeft. Het is zijn eigen godsdienstgeschiedenis. Ik kick uiteraard op deze zin uit die epiloog: ‘Het ritueel en het instituut moeten als middel en niet als doel worden beschouwd’. Lenoir ziet in de huidige situatie de tegenstelling tussen gelovigen en niet-gelovigen als veel minder belangrijk dan die tussen verdraagzamen en onverdraagzamen.

CAREL TER LINDEN

2013, *Wat doe ik hier in GODSNAAM?* Amsterdam en Antwerpen: Arbeiderspers.

De auteur, een nationaal bekende predikant, mede door zijn rol bij kerkdiensten rond het koningshuis, inventariseert op uitnodiging van De Arbeiderspers wat hij na een lang leven overhield van zijn geloof. Hij komt minimalistisch uit bij een onpersoonlijke God, aangeduid als ‘Essentie’, het ‘Grote Geweten’, of het ‘Geheim’. De God van Ter Linden is in wezen verwant aan God 3.0. Verder zoekt hij zijn heil in de joods-christelijke verhalentraditie van de Bijbel, dus meer in de buurt van de exclusieve God 2.0. Een meer speels uitgangspunt zou de zoektocht naar het restgeloof mijns inziens minder krampachtig hebben gemaakt.